

А. А. БОВА,
канд. соціол. наук

Andrew A. Bova,
Ph. D. in Sociology



БІЗНЕС ТА КОРУПЦІЯ В КРАЇНАХ З ПЕРЕХІДНОЮ ЕКОНОМІКОЮ

The article analyses the data of cross-national opinions of businessmen concerning corruption. On the basis of results of firm surveys the condition and the basic laws of corruption in the countries in transition are analysed.

Утримання корупції у мінімально терпимих межах залишається вже тривалий час нагальним завданням державного управління в Україні. Важливим питанням є вимір цього прихованого явища, порівняння його інтенсивності в різних країнах. Суб'єктивні оцінки корупції можна отримати шляхом репрезентативних опитувань населення чи невеликих груп експертів, підприємців, математичного узагальнення інформації в синтетичні рейтинги корупції. Обстеження громадської думки ділових кіл дає змогу отримати широкий спектр оцінок щодо різних видів корупції та факторів, які їй сприяють, перевірити певні теоретичні концепції. Залучення даних крос-національних досліджень допомагає визначити місце певної країни серед інших країн регіону. Метою публікації є вивчення методологічного підходу зарубіжних та міжнародних аналітичних структур до проведення опитувань підприємців щодо проблеми корупції, аналіз стану і законо-

мірностей показників, які відбивають зловживання владою з боку чиновників та підкуп підприємцями представників державних органів. При цьому ми обмежуємо свій аналіз перехідними (транзитивними) суспільствами, яких торкнулися системні зміни у характері політичних та соціально-економічних відносин. У перехідному періоді перебувають нові незалежні держави – республіки колишнього СРСР (далі – ННД), країни Балтії, Центральної та Східної Європи (далі – ЦСЕ). Стаття включає в себе, зокрема, аналіз результатів таких основних досліджень, як "Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств" (Світовий банк і Міжнародний банк реконструкції та розвитку), "Бізнес-середовище в Україні" (Міжнародна фінансова корпорація), "Опитування керівників підприємств" ("Звіт про конкурентоспроможність у світі" Світового економічного форуму).

У кінці 1990-х рр. Світовий банк запровадив ряд широкомасштабних проєктів, пов'язаних з обстеженнями якості надання послуг державою та інституційного середовища, масштабів тіньової економіки, корупції та перешкод для ведення бізнесу. Ця організація одна з найперших здійснила широкомасштабні опитування державних чиновників у пострадянських країнах з приводу різних аспектів зловживання владою. Світовий банк уже тривалий час проводить власні соціологічні опитування в різних країнах за єдиною методологією. Так, у 1997 р. було представлено “Доповідь про світовий розвиток” з результатами анкетування близько 3 тис. підприємців із 69 країн. Запитальник, зокрема, містив запитання і щодо бюрократичних перепон та необхідності вдаватися до хабарів для вирішення справ. “Дослідження ділового середовища у світі” спрямовувалося на виявлення проявів корупції в різних країнах світу: у 1997 р. проєктом було охоплено 81 країну (у кожній країні вибірка становила 100 фірм). Запитальник містив докладні запитання щодо проблем, з якими стикався бізнес, масштабів його регулювання державою, якості послуг, що нею надаються. В інформаційній базі даних закладено 200 різних показників (корупційні явища характеризуються майже 20 ознаками).

Окремі обстеження громадської думки підприємців щодо проблеми корупції на пострадянському просторі (у Польщі, Словаччині, Румунії, Росії та Україні) здійснювалися в середині 1990-х рр. [1]. Так, за даними соціологічних опитувань у 1996–1997 рр., керівники фірм саме в Україні четверту частину робочого часу витрачали на питання, пов'язані з державним регу-

люванням, а майже 90% підприємств сплачували не передбачувані законом платежі за послуги органів влади і стільки ж респондентів вважало, що їхні колеги також вдаються до хабарів [2]. В іншому порівняльному дослідженні 150 великих державних підприємств у п'яти великих містах України та 50 підприємств у трьох великих містах Росії в 1996 р. (у 1994 р. було застосовано аналогічний інструментарій) пропонувалося оцінити суму неофіційного платежу за надання певної ліцензії або послуги. В цілому ситуація у нашого північного сусіда за середніми сумами „неофіційних” платежів за послуги виглядала гірше. По Україні спостерігається деяке зменшення частки підприємств, які визнають необхідність платити “неофіційно” [3, с. 7].

Політична та соціально-економічна ситуація спонукали Світовий банк до проведення широкомасштабних досліджень у транзитивних суспільствах та пошук адекватної методології, спрямованої на вимірювання корупції. Проєкт “Обстеження бізнес-середовища та результатів роботи підприємств” був здійснений Світовим банком спільно з Європейським банком реконструкції та розвитку вперше у 1999–2000 рр. Опитування за квотною для розміру, галузі, розташування та експортної орієнтації вибіркою підлягали керівники майже 4000 підприємств з 25 країн з перехідною економікою (Центральна, Східна Європа, Балкани, Прибалтика, Середня та Східна Азія) і Туреччина [4]. У 2002 р. опитуванням охоплено 6500 фірм у 26 країнах з перехідною економікою і Туреччині [5]. Інформаційна база досліджень, доступна через Інтернет, містить показники, що характеризують різні сторони ділового

середовища кожної країни. Застосовані запитальники не є повністю однаковими за роками; деякі запитання та їх шкали були змінені. Підприємцям були поставлені докладні запитання щодо характеристики корупції, розподілу хабарів та їх частоти, купівлі влади, витрат часу на спілкування з посадовцями, лобіювання тощо. При цьому оцінювалась не діяльність конкретної фірми, а респондент мав на увазі “схожу компанію” чи “підприємство однакової галузі”. Тобто відповідь давалась з погляду “умовного підприємця”. У роботі Дж. Хелмана, Дж. Джонса та Д. Кауфмана “Лови момент, прихопи трохи держави” запропоноване вимірювання різних проявів корупції здійснюється за трьома типами взаємодії компанії та держави [6, с. 6].

1. *Адміністративна корупція* – ступінь використання фірмами практики незаконних та непрозорих виплат посадовим особам з метою забезпечити “скориговане” виконання запроваджених державою норм і положень, які впливають на діяльність фірм. Для визначення адміністративної корупції або хабара-податку використовувалися відповіді на запитання про процент відрахувань від виручки фірми (подібній тій, в якій працює респондент) в середньому на рік, які йдуть на неофіційні виплати посадовим особам.

2. *Захоплення держави (State Capture)* – ступінь використання суб’єктами (окремими особами, компаніями приватного сектора і навіть політиками) практики незаконних і непрозорих виплат посадовим особам з метою впливу на процес формування державними інститутами законів, указів і положень. Інтенсивність захоплення держави визначалася двома шляхами: а) через визначення частки

компаній, які відчують на собі вплив узурпації влади; б) частки фірм-“скупниць”, які за допомогою хабарів впливають на зміст нових нормативних актів. Зокрема, для оцінки інтенсивності покупці влади держави респондентам було запропоновано оцінити вплив таких явищ на діяльність фірми: продаж приватним заінтересованим групам голосів парламентаріїв при голосуванні законів; продаж приватним заінтересованим групам президентських та урядових указів; нецільове використання коштів центрального банку; продаж судових рішень при розгляді кримінальних справ; продаж судових рішень при розгляді цивільних справ; незаконні внески, що сплачують приватні заінтересовані групи політичним партії на проведення виборчих компаній.

3. *Вплив* – ступінь здатності фірми впливати на формування державними інститутами законів, указів і положень без використання незаконних і непрозорих “приватних виплат посадовим особам”. Впливові компанії визначалися на підставі відповідей на запитання “Коли відбувається обговорення нового закону, інструкції чи указу, які могли б мати серйозні наслідки для вашої діяльності, який вплив може здійснити Ваша фірма на національному рівні на зміст такого закону, указу, положення”. Фірма, що здійснювала вплив на законодавчу чи виконавчу владу, класифікувалася як впливова.

Крім того, за допомогою запитань можна було виокремити фірми, які протягом року сплачували хабарі чи давали подарунки з метою вирішити певні питання (підключення та утримання державними службами, наприклад, енергоспоживання, телефонного зв’язку), отримання державних контрактів, ліцензій та дозволів на

підприємництво, владнання справ з інспекціями з охорони праці, будівництва, податковими, митними, судовими органами), виявити рівень проблематичності корупції для стану і розвитку бізнесу, час, витрачений вищим керівництвом фірми на спілкування з офіційними чиновниками (часовий податок), поширеність знань про суму додаткового платежу або подарунка тощо.

Проблема олігархізації посткомуністичних країн уже тривалий час розглядається у науковій літературі [7]. Економіка дефіциту за радянської системи сприяла налагодженню тісних неформальних стосунків, утворенню регіональних та галузевих груп інтересів, котрі взяли активну участь у номенклатурній приватизації. Переплетення приватних інтересів деяких чиновників з успішними лобістськими устремліннями окремих бізнес-структур дозволило останнім одержувати надприбутки, забезпечені державними субсидіями і різноманітними пільгами (з оподатковування, митних платежів, негрошових форм розрахунків тощо) чи монополієм становищем на ринку. На пострадянському просторі, особливо в Росії та Україні, у сфері приватизації набули поширення такі явища, як перебирання контролю за керівництвом компанії, її банкрутування та скуповування активів, перевищення органами влади своїх повноважень або невиконання ними своїх зобов'язань, необґрунтоване зниження вартості державних об'єктів при продажу, силове захоплення бізнесу. Варто підкреслити, що для сучасних груп, які привласнюють контроль над фінансовими і політичними ресурсами, характерні ще більші, у порівнянні з радянською системою, згуртованість, усвідомлення власних інте-

ресів і здатність до їх захисту. Останньому сприяє боротьба кланів за перманентний перерозподіл власності і сфер впливу, що ведеться не завжди легальними методами. Аналітиками Світового банку був запропонований інструментарій для визначення масштабів скупки у кожній країні як частки фірм, що повідомили про те, що у своїй діяльності вони безпосередньо відчувають практику “купівлі” законів, указів і т. ін. шляхом виплат хабарів представникам державних органів (додатково також фіксувалася інформація і про поведінку фірм-“скупниць”, тобто повідомлень про приватні виплати державним чиновникам з метою впливу на їх рішення, зміст законів та указів). Дослідники віднесли країни до класу високої скупки держави, де більше чверті обстежених фірм заявили про значний і дуже значний вплив скупки на їхню діяльність. Виходячи з таблиці 1 [складено за: 6, с. 7–12], це Азербайджан, Болгарія, Хорватія, Грузія, Киргизія, Латвія, Молдова, Румунія, Російська Федерація, Словаччина та Україна. У цих країнах захопленню держави сприяла концентрація політичної влади, брак інституційних реформ, обмеження політичної конкуренції. Серед нових незалежних держав – республік колишнього СРСР низький ступінь скупки держави мали Вірменія, Білорусь, Естонія, Литва та Узбекистан. Факт поєднання країн з різною інтенсивністю політичних і економічних реформ в одну групу за скупкою держави аналітики Світового банку пояснюють тим, що в найбільш „просунутих” з точки зору цих самих реформ країнах створені певні механізми (лібералізація економіки, посилення підзвітності чиновників, заохочення політичної конкуренції) щодо обмеження скупки з боку окремих

Таблиця 1

Характеристика захоплення держави, адміністративної корупції та впливу (1999)

Країна	Відсоток компаній, що відмічають негативний вплив практики "купівлі" законів, інструкцій та ін.										Адміністративна корупція	Середній відсоток сукупних сум хабарів від виручки	Фірми-"скупинці"	Впливові фірми
	Закон у парламенті	Президентський указ	Центральний банк	Кримінальні справи в суді	Цивільні справи у суді	Незаконні внески до політичних партій	Індекс скіпки	Класифікація						
Албанія	12	7	8	22	20	25	16	низьк.	4,0	11	4			
Болгарія	28	26	28	28	19	42	28	вис.	2,1	11	8			
Хорватія	18	24	30	29	29	30	27	вис.	1,1	10	12			
Чехія	18	11	12	9	9	6	11	низьк.	2,5	7	8			
Угорщина	12	7	8	5	5	4	7	низьк.	1,7	4	3			
Естонія	14	7	8	8	8	17	10	низьк.	1,6	5	11			
Латвія	40	49	8	21	26	35	30	вис.	1,4	14	14			
Литва	15	7	9	11	14	13	11	низьк.	2,8	14	5			
Польща	13	10	6	12	18	10	12	низьк.	1,6	9	3			
Румунія	22	20	26	14	17	27	21	вис.	3,2	13	9			
Словаччина	20	12	37	29	25	20	24	вис.	2,5	12	4			
Словенія	8	5	4	6	6	11	7	низьк.	1,4	10	3			
<i>Середнє по країнах ЦСС</i>	18	15	15	16	16	20	17		2,2	10	7			
Вірменія	10	7	14	5	6	1	7	низьк.	4,6	7	3			
Азербайджан	41	48	39	44	40	35	41	вис.	5,7	24	1			
Грузія	29	24	32	18	20	21	24	вис.	4,3	8	8			
Молдова	43	30	40	33	34	42	37	вис.	4,0	12	14			
Білорусь	9	5	25	0	5	4	8	низьк.	1,3	2	5			
Україна	44	37	37	21	26	29	32	вис.	4,4	12	14			
Росія	35	32	47	24	27	24	32	вис.	2,8	9	7			
Казахстан	13	10	19	14	14	6	12	низьк.	3,1	6	4			
Киргизстан	18	16	59	26	30	27	29	вис.	5,3	7	7			
Узбекистан	5	4	8	5	9	4	6	низьк.	4,4	2	4			
<i>Середнє по ННД</i>	25	21	32	19	21	19	23		3,7	9	7			
Середнє	21	18	23	18	18	20	20		3,0	9,5	6,9			

фірм. В інших країнах з низькими показниками скупки держави реформи йдуть повільно, частка приватного сектору є незначною, важливі елементи адміністративно-командної системи продовжують діяти, а режими носять авторитарний характер.

Додатково було оцінено поширення практики здійснення незаконних платежів фірмами-“скупницями” державним чиновникам з метою впливу на ухвалення нормативно-правових актів (об’єднано чотири альтернативи відповіді – від “іноді” до “завжди”). Для України з 247 фірм у загальній вибірці 12% виявилися скупницями. Аналогічний відсоток фірм-“скупниць” зафіксовано у Словаччині та Молдові. У Латвії та Литві частка фірм-“скупниць” є ще вищою (див. табл. 1). Найменший відсоток фірм-“скупниць” виявився в Білорусі та Узбекистані (по 2%), Угорщині (4%) та Естонії (5%). Деякі фірми використовують альтернативні шляхи впливу на законодавчу та виконавчу владу (без сплати додаткових платежів). Частка впливових фірм теж представлена у таблиці 1. Якщо для більшості країн відсоток впливових фірм є зазвичай меншим, ніж фірм, що використовують корупцію для просунення своїх інтересів і тиску на владу, то в Україні правило інше: 12% фірм-“скупниць” та 14% впливових фірм. Наша країна в 1999 р. опинилася разом з Азербайджаном, Молдовою, Киргизією, Грузією, Румунією та Росією в групі з високими індексами адміністративної корупції та захоплення держави. В Україні найбільшого захоплення зазнало ухвалення законів у Верховній Раді, прийняття президентських указів, дії центробанку. Показники за 1999–2000 рр. свідчать про значні розходження в рівні адміністративної корупції серед

країн з перехідною економікою. Для України значення адміністративної корупції, тобто процента хабарів, що сплачують фірми від загальної суми виручки чиновникам, вище в цілому, ніж у нових незалежних державах (4,4% валового доходу фірми в Україні йшло на неофіційні платежі проти 3,7% у країнах ННД та 2,2% – у країнах ЦСЄ). Рівень адміністративної корупції в Україні був вищим, зокрема, ніж у Білорусі (1,3%), Росії (2,8%), Казахстані (3,1%). У жодній країні ЦСЄ рівень адміністративної корупції не досягав українського (див. табл. 1).

Дж. Хелман, Дж. Джонс та Д. Кауфман, використовуючи економетричне моделювання, називають такі чинники, котрі визначають скупку, корупцію і вплив [6, с. 13–18]. Так, великі фірми, забезпечені ресурсами, з більшою ймовірністю можуть впливати на державу або брати участь у її скупці і менше вдаються до адміністративної корупції. Остання зашкоджує насамперед малим фірмам. Найбільшим впливом на рішення органів влади володіють насамперед державні підприємства, що пояснюється їхніми тісними зв’язками з державним сектором економіки, порівняно легким доступом до чиновників. Щойно утворені фірми, новачки бізнесу більше сплачують хабарів, ніж державні приватизовані підприємства: великі фірми беруть участь в узурпації держави, малі – “підмащують” чиновницьку машину. Фірми-“скупниці” слабкіше пов’язані із державою і використовують для досягнення своїх інтересів не стільки вплив, скільки узурпацію офіційних регулюючих органів. Вони починали свою комерційну діяльність за меншої захищеності прав власності, ніж “класичні” ветерани. На підставі статистичного аналізу робиться висновок про

те, що скупка держави є реакцією на конкурентні бар'єри і монополізм. Стратегію скупки держави сповідують не лише великі олігархічні структури, а й середні та малі фірми. При цьому фірми-“скупниці” є сегментом економіки, що набуває найдинамічнішого розвитку. Саме в них зафіксований більший приріст обсягів реалізованої продукції, більш високі показники інвестицій та чисельності працівників. Однак переваги для зазначених фірм обертаються втратами у загальнодержавному масштабі. Як стверджується аналітиками Світового банку, на макrorівні суспільства поширення узурпації держави окремими політико-економічними угрупованнями (“індивідуальний підхід” до захисту прав власності, обмеження конкуренції) пов'язане з недостатнім рівнем розвитку громадянських свобод [6, с. 33].

За результатами дослідження Світового банку 1999–2000 рр., Україна помітно вирізнялася з-поміж інших країн: більшою чисельністю фірм-“скупниць”, що надавали незаконні платежі або подарунки представникам державних органів з метою впливу на ухвалення нормативно-правових актів; впливових фірм, котрі використовували альтернативні шляхи впливу на законодавчу та виконавчу владу (без сплати додаткових платежів); масштабами адміністративної корупції – відсотком хабара-податку, який сплачували фірми, від виручки; захопленням держави – кількістю повідомлень підприємців про те, що у своїй діяльності вони безпосередньо відчувають практику “купівлі” законів, указів і т. ін. Попри це, в деяких країнах ЦСЄ, що наближаються до Європейського Союзу, сприйняття корупції та прояви хабарництва були такими, як і в Україні, наприклад, за відсотком ком-

паній, що відмічали негативну дію практики “купівлі” законів, інструкцій, судових рішень, – Латвія і Болгарія, фірм-“скупниць” – Литва, Латвія, Словаччина, Болгарія, впливових фірм – Латвія, Хорватія.

Подібне запитання щодо оцінки підприємцями наслідків скупки держави було поставлене у 2002 р. (відповіді за 1999–2000 та 2002 рр. щодо захоплення держави та визначення впливових фірм не є цілком зіставними – дещо змінено формулювання запитань та кількість пунктів шкали). Згідно з таблицею 2 (розрахунки здійснено на підставі інформаційної бази опитування info.worldbank.org/governance/beeeps/ та info.worldbank.org/governance/beer2002/), підприємства таких країн відчувають найбільше на собі наслідки захоплення: Боснія і Герцеговина, Македонія, Албанія та Таджикистан. В Україні підприємці, які увійшли до вибірки, наголошували на негативній дії захоплення влади з метою вплинути насамперед на рішення господарських судів. В інших емпіричних дослідженнях, проведених в Україні, відмічається негативний вплив приватизації держави у вигляді вибіркового застосування законодавства з політичних причин і нерівність у ставленні податкової системи до суб'єктів підприємництва [8, с. 58]. Результати опитування Міжнародною фінансовою корпорацією більше 2000 підприємців в Україні у 2002 р. засвідчили, що недобросовісну конкуренцію вважає великою або дуже великою перешкодою для бізнесу 56% респондентів, втручання місцевих органів виконавчої влади у підприємницьку діяльність – 40%, центральних органів виконавчої влади – 35% опитаних [9, с. 17]. Недобросовісна конкуренція

має вияв, зокрема, у неправомірному зборі або поширенні конфіденційної інформації, змові інших учасників ринку, використанні неправдивої інформації під час реєстрації товару на митниці, неправомірному використанні торгових марок, спеціальній затримці товару на митниці. Місцеві органи влади також причетні до існування дискримінаційного бізнес-середовища. Їхні дії полягають насамперед в ухваленні рішень (спеціальні умови оподаткування, доступ до земельних ділянок та будівель, іншої інфраструктури, надання кредитів тощо) на користь привілейованих суб'єктів підприємництва. Лише близько 20% підприємств у 2000-му та 2002 рр. погоджувалися з тим, що місцеві органи влади забезпечують рівні умови для бізнесу [9, с. 19–24]. Це також опосередковано може свідчити про рівень приватизації держави, концентрованого поєднання влади і власності в руках окремих політико-економічних груп.

Виходячи з середнього відсотка валового доходу, який сплачують компанії як хабарі, найбільший рівень адміністративної корупції зафіксовано в Албанії, Румунії, Азербайджані, Грузії, Молдові, Киргизстані і Таджикистані (див. табл. 2). Високий рівень адміністративної корупції та узурпації держави спостерігається в Македонії, Боснії і Герцеговині, Болгарії, Албанії, Киргизстані, Грузії. При цьому, як і в дослідженні 1999–2000 рр., при обчисленні частки фірм-“скупниць” було підсумовано відповіді за чотирма альтернативами (від “інколи” до “завжди”) на запитання щодо можливості впливу фірми на зміст нових нормативно-правових актів за допомогою підкупу та подарунків (решта фірм не дає хабарів з цією метою або робить це

рідко). За даними опитування, слід констатувати збільшення масштабів “скуповування” нормативних актів, зокрема, в Албанії, Болгарії, Хорватії, Естонії, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії, Азербайджані, Грузії, Киргизстані. Фірм-“скупниць” поменшало в Угорщині та Молдові. Варто звернути увагу, що в 1999–2000 рр. в Азербайджані фіксувалася доволі значна частка фірм-“скупниць”, у 2002 р. – навпаки, дуже мала. Зважаючи на невеликий обсяг вибірки (у переважній більшості країн, крім Росії, України та Польщі, відбиралося від 90 до 230 підприємств), важко виявити достовірні оцінки частки фірм-“скупниць”. У середньому по вибірці з 26 країн 5% компаній відмітили власний значний та вирішальний вплив на зміст національних законів та регуляторних процедур у сфері свого бізнесу (дані за 1999–2000 рр. та 2002 р. не є зіставними). Можливо, що у даному випадку маються на увазі лобістські механізми ухвалення законів та регуляторних інструкцій. Однак, 55% українських компаній відмітило, що значний та вирішальний вплив на формування правового поля здійснюють індивіди або групи з тісними зв'язками з політичними лідерами, 48% – домінуючі компанії або конгломерати у ключових секторах економіки, по 33% – міжнародні агентства з розвитку та іноземні уряди і регіональна влада, 30% – організована злочинність.

Виходячи з таблиці 3, в цілому можна констатувати зменшення проявів корупції: вона перестає бути перешкодою для бізнесу, частота сплати хабарів зменшується, обізнаність про суму додаткового платежу стає менш потрібною і знижується час на спілкування керівництва компанії з представниками державних органів. Більше

Таблиця 2

Характеристика захоплення держави, адміністративної корупції та впливу (2002)
(ряд показників не є цілком зіставними з 1999–2000 рр. у зв'язку із змінами формулювання запитання та кількості пунктів шкали)

Країна	Відсоток компаній, що відмічають негативну дію практики "купулі" законів, інструкцій та ін.										Частка фірм-"скупинці" та впливових фірм
	Закон у парламенті	Укази уряду	Центральний банк	Кримінальні справи у суді	Цивільні справи у суді	Неплатні внески до політичних партій	Індекс скупки	Класифікація	Адміністративна корупція	Середній відсоток сукупних сум хабарів від виручки	
Албанія	32	38	20	43	48	43	37	вис.	3,3	19	4
Болгарія	40	46	17	34	50	46	39	вис.	1,9	16	2
Хорватія	19	23	17	22	28	28	23	низьк.	0,6	13	3
Сербія і Чорногорія	33	36	29	37	36	40	35	вис.	1,5	18	4
Македонія	44	40	39	41	48	47	43	вис.	0,7	10	9
Боснія і Герцеговина	40	40	42	49	50	48	45	вис.	1,0	28	2
Угорщина	11	14	10	10	12	17	12	низьк.	0,9	9	3
Чехія	18	17	13	22	23	18	19	низьк.	0,9	7	17
Естонія	12	15	9	8	10	16	12	низьк.	0,3	13	4
Латвія	28	32	17	26	29	29	27	вис.	0,9	13	5
Литва	19	18	10	19	21	21	18	низьк.	0,7	6	4
Польща	13	15	9	12	17	20	14	низьк.	1,2	12	2
Румунія	22	22	16	20	26	25	22	низьк.	2,6	13	4
Словаччина	20	23	13	24	32	27	23	низьк.	1,4	10	11
Словенія	22	24	15	16	20	20	20	низьк.	0,8	6	2
Середнє по країнах ЦСЄ	25	27	18	26	30	30	26		1,2	13	5
Вірменія	7	8	8	11	13	5	9	низьк.	0,9	4	5
Азербайджан	17	22	22	20	21	17	20	низьк.	2,7	4	3
Грузія	31	35	31	29	30	28	31	вис.	2,7	17	4
Молдова	23	28	23	26	49	21	28	вис.	2,1	5	5
Білорусь	5	8	14	12	22	7	11	низьк.	1,5	6	4
Україна	13	17	11	19	27	20	18	низьк.	2,2	11	3
Росія	9	13	7	12	18	9	11	низьк.	1,4	10	3
Казахстан	12	10	9	11	16	7	11	низьк.	2,1	7	3
Киргизстан	27	25	18	26	35	16	24	вис.	3,6	16	6
Узбекистан	18	26	28	26	30	17	24	вис.	1,4	5	5
Таджикистан	21	38	42	47	55	16	37	вис.	2,5	17	14
Середнє по ННД	17	21	19	22	29	15	20		2,1	9	5
Середнє	21	24	19	24	29	23	24		1,6	11	5

Таблиця 3

Характеристика корупції як негативного фактора бізнес-клімату в країні (1999, 2002)

Країна	Перешкода корупції для бізнесу, середній бал від 1 (краще) до 4 (гірше)		Поширеність корупції, середній бал від 1 (краще) до 6 (гірше)		Поширеність знання про додаткові платежі, середній бал від 1 (краще) до 6 (гірше)		Час, витрачений вищим керівництвом фірми на спілкування з державними чиновниками	
	1999	2002	1999	2002	1999	2002	1999	2002
Албанія	3,3	3,1	3,8	3,2	2,7	3,3	7,0	12,4
Болгарія	2,6	2,5	4,5	2,8	3,5	2,9	5,8	3,7
Хорватія	2,6	2,3	4,7	2,1	3,8	2,1	3,3	5,9
Сербія і Чорногорія	2,3	2,0	5,3	2,4	3,1	2,3	8,3	11,5
Македонія	2,6	2,5	4,1	2,5	3	2,5	4,0	9,0
Боснія і Герцеговина	2,7	2,7	4,6	2,5	4,2	2,4	5,6	8,8
Угорщина	1,9	1,8	4,4	2,2	2,9	2,6	7,7	6,9
Чехія	2,2	1,9	4,4	2,2	3,9	2,5	5,0	2,8
Естонія	1,8	1,7	4,7	2,1	3,9	2,0	7,3	4,0
Латвія	2,2	1,9	4,7	2,3	3,9	2,4	8,6	8,5
Литва	2,6	2,1	4,3	2,2	3,6	2,1	12,9	7,5
Польща	2,2	2,5	4,3	2,3	3,7	2,5	9,5	9,5
Румунія	2,8	2,7	3,6	3	3,4	2,9	7,7	9,3
Словаччина	2,4	2,5	4,1	3	3,7	3,3	6,2	7,0
Словенія	1,6	1,7	5,2	1,8	4,6	1,9	5,9	5,1
<i>Середнє по країнах ЦСЄ</i>	<i>2,4</i>	<i>2,3</i>	<i>4,4</i>	<i>2,4</i>	<i>3,6</i>	<i>2,5</i>	<i>7,0</i>	<i>7,5</i>
Вірменія	1,9	1,8	3,9	2,2	3,4	2,2	9,8	2,8
Азербайджан	2,8	2,1	3	2,7	2,5	2,6	5,6	2,9
Грузія	3,0	2,9	4,2	3	3,1	3,2	11,3	11,6
Молдова	2,9	2,6	4,1	2,9	3,8	2,7	14,2	7,2
Білорусь	1,8	2,1	5	2,6	3,6	2,8	11,0	7,1
Україна	2,4	2,5	4	2,9	3,6	3,0	16,7	11,2
Росія	2,6	2,0	4,3	3,1	3,7	3,2	12,5	9,8
Казахстан	2,5	2,0	4,3	2,9	3,7	2,8	15,0	9,1
Киргизстан	3,4	2,4	3,8	3,4	3,7	3,3	11,4	6,9
Узбекистан	2,2	1,7	3,7	2,5	3,5	2,4	12,4	7,2
Таджикистан	-	2,3	-	3	-	3,0	-	6,2
<i>Середнє по ННД</i>	<i>2,6</i>	<i>2,2</i>	<i>4,0</i>	<i>2,8</i>	<i>3,5</i>	<i>2,8</i>	<i>12,0</i>	<i>7,5</i>
<i>Середнє</i>	<i>2,5</i>	<i>2,2</i>	<i>4,3</i>	<i>2,6</i>	<i>3,5</i>	<i>2,6</i>	<i>9,0</i>	<i>7,5</i>

Розподіл відповідей на запитання:

Перший стовпчик – “Проблема корупції для стану і розвитку бізнесу (1 – не є перешкодою, 4 – є великою перешкодою)”.

Другий стовпчик – “Як часто доводиться сплачувати додаткові платежі (надбавки подарунки) для вирішення питань щодо митних зборів, податків, отримання ліцензій, регулювання, обслуговування для компаній у сфері мого бізнесу (1 – ніколи, 6 – завжди)”.

Третій стовпчик – “Компанії у сфері мого бізнесу зазвичай обізані про суму додаткового платежу (подарунку) (1 – ніколи, 6 – завжди)”.

Четвертий стовпчик – “Який відсоток часу керівника компанії було витрачено вищим керівництвом компанії на спілкування з офіційними чиновниками з приводу інтерпретації законів та регуляторних процедур”.

того, зменшився і розмір адміністративної корупції: якщо в 1999–2000 рр. компанії сплачували додаткових платежів 2,8% від прибутку (подана середня величина не збігається з даними таблиці 1, оскільки була розрахована не для 22, а для 25 країн, які містяться у масиві анкет Світового банку, тобто додатково включено Сербську Республіку, Боснію та Македонію), то в 2002 р. – лише 1,6%. У 2002 р. респонденти наголошували на корупції як на перешкоді для бізнесу насамперед в Албанії, Румунії та Грузії.

В обстеженні Світового банку 1999–2000 рр. 47% підприємців в Україні визнали корупцію великою та значною перешкодою для бізнесу, у 2002 р. – 54%. У дослідженні Міжнародної фінансової корпорації на корупцію як на велику і дуже велику перешкоду вказало у 2000 р. 46% респондентів, 2001 – 39%, 2002 – 51%, у 2003 р. – 72% опитаних [8, с. 104; 10, с. 6]. Відповідно до даних обстеження Світового банку 2002 р., в Україні 8% компаній протягом року давали доволі часто додаткові платежі або подарунки для вирішення справ щодо підключення та утримання комунальними службами (електрика і телефон) (у 1999–2000 рр. – 20%), отримання ліцензій та дозволів на підприємництво – 24% (у 1999–2000 рр. також 24%), отримання державних контрактів – 18%, вирішення справ з органами охорони праці – 22%, органами пожежної безпеки – 25%, органами охорони екології – 13%, податковими органами – 21% (24%), митними органами – 17% (18%), судами – 9% (у 1999–2000 рр. – 20%) (запитання мало 6 альтернатив – “ніколи”, “рідко”, “іноді”, “часто” і “завжди”; при обчисленні частки 3 останні альтернативи були об’єднані в одну – “доволі часто”). У 2002 р. більше від

середнього по вибірці значення поширеності хабарництва з приводу митних зборів, податків, отримання ліцензій тощо спостерігалось в Албанії, Польщі, Словаччині, Румунії, Молдові, Казахстані, Росії, Киргизстані. Про суму додаткового платежу або подарунка найбільш були поінформовані підприємці Албанії, Словаччини, Росії та Киргизстану. Близько 10% часу мали витратити на спілкування з державними органами підприємці Сербії і Чорногорії, Македонії, Албанії, Хорватії, Польщі, України, Румунії, Грузії, Вірменії, Казахстану та Росії. Цей показник не відноситься власне до характеристики корупції, він, скоріше, свідчить про умови, які створює держава для ведення бізнесу. Водночас великі затрати часу можуть вплинути на бажання прискорити вирішення певних питань. Величина часового „податку” керівників підприємств в Україні, що фігурує у дослідженні Світового банку (відповідно в 1999–2000 рр. – 16,7%, 2002 р. – 11,2%), в цілому збігається з результатами опитування Міжнародною фінансовою корпорацією (16% у 2000-му та 2001 рр. і 14% – у 2002 р.) [8, с. 9]. В Україні індикатори корупції перевищують середньовибірковий рівень (крім поширеності корупції за 1999–2000 рр.). Характерно, що в деяких країнах ЦСЄ показники, які фіксують безпосередні прояви корупції, є наближеними до України, наприклад, у Словаччині, Хорватії, Македонії, Польщі, Болгарії.

Кореляційний аналіз засвідчив, що показник адміністративної корупції за 2002 р. пов’язаний з оцінкою респондентами корупції як перешкоди для ведення бізнесу (коефіцієнт кореляції Пірсона $r=0,57$) та знанням про суму додаткового платежу ($r=0,48$), а

час, що витрачається на спілкування з державними чиновниками, – з оцінкою корупції як перешкоди ($r=0,53$) ($p<0,05$, $n=26$ країн). Виходячи з того, що окремі прояви хабарництва пов'язані між собою, корупція як така носить системний характер.

Недержавна організація “Світовий економічний форум” також проводить опитування, подібні до досліджень Світового банку. Цими опитуваннями охоплюється порівняно невелика кількість керівників підприємств (їх можна вважати за експертів) у багатьох країнах світу: у 2000 р. – 50 країн (4022 респонденти), 2001 – 76 (4600), 2002 – 80 (близько 4700), 2003 – 102 (7741), 2004 – 104 (8700), 2005 – 117 країн (10 993 респонденти). Підприємці дають відповіді і щодо різних проявів корупції з точки зору компанії, яка працює в однаковій з опитуваним галузі. На підставі узагальнення відповідей на три запитання щодо частоти сплати недокументованих додаткових платежів або хабарів, пов'язаних з отриманням дозволів на імпорт та експорт, щорічною сплатою податків, доступом до послуг комунальних служб розраховується індекс корупції (вимірюється від 1 до 7 балів, де “1” – “хабарі надаються зазвичай”, а “7” – “хабарі не мають місця”). В даному випадку мова може йти про адміністративну корупцію. Узагальнені дані по країнах з перехідною економікою представлено в таблиці 4. Збільшення значення індексу корупції, яке відбиває покращення ситуації, відмічається в Болгарії, Хорватії, Угорщині, Чехії, Естонії, Латвії, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії та Україні. На підставі результатів опитування підприємств стан з корупцією дещо погіршується в Хорватії, Литві та Росії.

Опитування невеликої вибірки керівників підприємств, здійснені під егідою Світового економічного форуму у 2004 р. свідчать про масштаби привласнення держави в Україні: хабарі у здійсненні урядової політики (відповідь на запитання “Як часто, на Вашу думку, фірми у сфері вашої галузі здійснюють недокументовані додаткові платежі або хабарі, пов'язані із впливом на право, політику, регулювання або декрети, задля досягнення ділового інтересу”) (для усіх запитань застосовувалася 7-бальна шкала, де “1” означає “зазвичай”, “7” – “ніколи, не має місця”) – 3,7 бала (в середньому для 17 ЦСЄ і ННД – 3,98); поширеність нелегальних внесків у політиці (“Як часто здійснюються нелегальні внески до політичних партій у вашій країні”) – 2,3 (відповідно для ЦСЄ і ННД 2,83); нецільове використання державних коштів (відповідь на запитання “У вашій країні зміна спрямованості суспільних фондів компаніями, індивідами або групами здійснюється за допомогою корупції”) – 2,8 бала (3,25), рівень судової незалежності (“У вашій країні судова влада є незалежною від політичних впливів членів уряду, громадян або фірм” (“1” – ні, повністю залежна, “7” – так, цілком незалежна) – 2,2 (3,22), фаворитизм у прийнятті рішень урядовими чиновниками (відповідь на запитання “При ухваленні рішень щодо політики та контрактів урядові посадові особи (“1” – “зазвичай сильно пов'язані з фірмами та індивідуумами”, 7 – є “нейтральними до фірм та індивідуумів”)” – 2,5 (в середньому для ЦСЄ і ННД 2,81 бала) [11, с. 531–550].

Д. Кауфман на підставі відповідей керівників підприємств конструює індекси, що комплексно характеризую-

Таблиця 4

Динаміка індексу корупції (2002-2004)

	Індекс корупції, бали за шкалою від 1 (гірше) до 7 (краще)		
	2002 р.	2003 р.	2004 р.
Болгарія	5,73	5,50	5,78
Хорватія	4,83	4,68	4,75
Сербія	-	3,96	4,13
Македонія	-	-	4,03
Боснія і Герцеговина	-	-	4,47
Угорщина	5,65	5,84	5,77
Чехія	4,65	5,21	5,08
Естонія	5,86	5,86	6,03
Латвія	4,59	4,85	5,11
Литва	6,13	5,53	5,58
Польща	4,11	4,75	4,39
Румунія	3,80	3,58	4,38
Словаччина	4,84	5,24	5,47
Словенія	5,82	5,78	6,18
Грузія	-	-	3,03
Росія	4,22	3,94	4,12
Україна	3,58	3,61	3,93
<i>Середнє</i>	<i>4,91</i>	<i>4,88</i>	<i>4,84</i>

ють корупцію в державному та корпоративному секторі [11, с. 90–91].

„Нелегальний” компонент корпоративної корупції – відбиває види хабарництва, де приватний агент відіграє ключову роль (у формуванні регуляторних механізмів, інструкцій, політики), та власну самооцінку корпоративної етики компанією.

„Легальний” компонент корпоративної корупції – відбиває законний вплив компанії, наприклад, легальне політичне фінансування, специфічний вплив потужних фірм на політичних діячів та вироблення політики.

Індекс корпоративної етики – являє собою усереднення “нелегального” і “легального” компонентів корпоративної корупції.

Індекс етичних стандартів державної служби – відбиває державну добродішність, хабарництво і фаворитизм у державному секторі.

Індекс ефективності юридичної системи – відбиває ефективність та добродішність юридичної та судової системи.

Індекс якості корпоративного управління – відбиває підготовленість персоналу, характер відносин між засновниками та менеджментом.

Кожен індекс вимірюється від 0 до 100 і відображає середній відсоток компаній по кожній країні, які задоволені ситуацією із дотриманням етичних стандартів. “Нелегальний” компонент корпоративної корупції (корпоративна етика, нелегальне фінансування політичних фондів, витрати, які несе бізнес від захоплення держави, середня частота хабарів при захопленні, корупція в банківському секторі, хабарництво в адміністративній сфері) присутній найбільшою мірою в економіці України, Грузії, Росії, Румунії,

Боснії і Герцеговині (див. табл. 5) [побудовано за: 11, с.101–102]. “Легальний” компонент корпоративної корупції (законні внески до політичних фондів, політичний вплив) поширений насамперед у Грузії, Боснії і Герцеговині, Литві й Словаччині.

Індекс етичних стандартів державної служби (добродішність політичних діячів, урядовий фаворитизм, нецільове використання державних коштів, довіра до поштової служби, частота хабарів при отриманні дозволів, послуг комунальних служб, сплаті податків) фіксувався не лише в трьох колишніх республіках СРСР, найбільшою мірою в Грузії, а й у Польщі, Сербії, Боснії і Герцеговині. За індексом ефективності юридичної системи (незалежність судів, хабарництво в судах, якість правових норм, захист власності, ефективність парламенту і поліції) Україна обіймала найнижче місце у рейтингах. За нею йдуть Боснія і Герцеговина та Грузія. За узагальненими даними опитування, корпоративне управління (захист міноритарних акціонерів, освітній рівень, готовність делегувати владу, кумівство та якість корпоративного управління) бажає кращого в Сербії, Боснії і Герцеговині, Болгарії. Між виокремленими індексами для 17 країн спостерігається помірна або висока кореляційна статистично значима залежність. Дані засвідчують, що в окремих країнах з перехідною економікою може відбуватися активне поглинання держави або часткове використання її інститутів з приватною метою за участю чиновників та ділових кіл.

У публікації розглянуто емпіричний концепт корупції та досвід її вимірювання міжнародними фінансовими структурами. На підставі даних опитувань підприємців проаналізовано в динаміці рівень поширення захоп-

Таблиця 5

Індекси корпоративної корупції та етики державної служби (2004)

Країна	„Нелегальна” корпоративна корупція	„Легальна” корпоративна корупція	Індекс корпоративної етики	Індекс етичних стандартів державної служби	Індекс ефективності юридичної системи	Індекс якості корпоративного управління
Болгарія	38,6	18,4	28,5	25,2	22,4	20,5
Хорватія	29,9	18,5	24,2	27,7	18,2	25,4
Сербія	27,0	21,5	24,2	21,3	15,8	18,7
Боснія і Герцеговина	24,3	14,9	19,6	21,5	12,4	20,1
Македонія	25,2	20,5	22,8	26,0	19,4	28,8
Угорщина	42,8	22,5	32,6	40,7	47,1	46,7
Чехія	32,1	30,9	31,5	35,4	37,4	42,8
Естонія	72,7	40,9	56,8	57,9	75,2	61,2
Литва	46,0	16,3	31,2	35,1	32,6	45,0
Латвія	36,9	20,7	28,8	32,3	33,6	43,1
Польща	25,3	14,4	19,8	19,1	18,3	26,4
Румунія	21,0	19,5	20,2	28,4	29,7	39,5
Словаччина	38,2	17,9	28,0	38,0	34,9	56,4
Словенія	55,0	27,3	41,2	49,3	51,1	46,2
Грузія	19,0	14,0	16,5	10,9	12,6	27,0
Росія	19,9	21,2	20,5	20,4	15,8	29,9
Україна	18,0	22,5	20,3	18,8	9,6	22,4
<i>Середнє</i>	<i>33,6</i>	<i>21,3</i>	<i>27,5</i>	<i>29,9</i>	<i>28,6</i>	<i>35,3</i>

лення держави, впливу та адміністративної корупції в країнах з перехідною економікою. За рахунок корупції створюється неконкурентне середовище, нерівні умови для суб'єктів підприємництва, відтак це сприяє отриманню надприбутків, соціальному розшаруванню та його закріпленню шляхом легітимації нового інституційного середовища. Для деяких компаній звернення до корупції та методів організованої злочинності (наприклад, силового захоплення бізнесу) дає змогу суттєво підвищити шанси в конкурентній боротьбі. Певна кількість великих підприємств, що раніше належали до державної власності, зберегли зв'язки з чиновниками і можуть використовувати цей вид ресурсу для впливу на

нормативно-правову і регуляторну діяльність. У приватнопідприємницькому середовищі особливої цінності набувають знайомства з працівниками контролюючих органів. Таким чином, можна вести мову про деяку комерціалізацію неформальних відносин, яка ґрунтується на відносинах залежності. Аналіз довів, що часто від корупції мають зиск корумповані чиновники, які отримують від посади ренту, а також політико-економічні угруповання, які за допомогою встановлених зв'язків, набувають значних переваг перед конкурентами.

У цілому дані свідчать про зменшення корупційних проявів у транзитивних суспільствах. Корупція все

менш стає перешкодою для розвитку і ведення бізнесу, насамперед для країн ЦСЄ, що вступили до Європейського Союзу або мають незабаром приєднатися до нього. Окремі прояви корупції в цих країнах цілком зівставні з ситуа-

цією в ННД. Водночас, зважаючи на роки проведення обстежень та порівняно невеликі обсяги вибірових сукупностей, для більш обґрунтованих висновків в подальшому є потреба залучення результатів інших опитувань.

-
1. Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence // World Bank Policy Research Working Paper 1691. – 1996. – December.
 2. *Джонсон С., Кауфманн Д., Макмиллан Д., Вудруфф К.* Почему предприятия «уходят в тень»? Взятки и теневая экономика в посткоммунистический период // Journal of Public Economics. – 2000. – № 76.
 3. *Кауфманн Д.* Почему экономика Украины и России тоже не развивается? // Трансформация. – 1997. – Апр. – Вып. 8. – № 2. – С. 7.
 4. Anticorruption in Transition: A Contribution to the Policy Debate – Washington, D.C.: World Bank, 2000.
 5. *Gray C., Hellman J., Ryterman R.* Anticorruption in Transition 2. Corruption in Enterprise-State Interactions in Europe and Central Asia 1999–2002. – Washington, DC: The World Bank, 2004.
 6. *Хелманн Дж., Джонс Г., Кауфманн Д.* Лови момент, прихвати немного государства. Скупка государства, коррупция и влияние в странах с переходной экономикой // Рабочие документы по исследованию экономической политики № 2444. – Вашингтон, ОК: Всемирный банк. – 2000. – Сент.
 7. *Бова А.А.* Тінізація суспільних відносин: механізм, передумови, тенденції // Економічні злочини: попередження і боротьба з ними. Міжвідомчий наук. зб. – Т. 25. – К., 2000.
 8. Бізнес-середовище в Україні / Міжнародна фінансова корпорація. – S.L., 2003. – Верес.
 9. *Паляниця А.* Дослідження бізнес середовища Україна – S.L., 2004.
 10. Бізнес-середовище в Україні / Міжнародна фінансова корпорація. – S.L., 2004. – Груд.
 11. *Kaufmann D.* Corruption, Governance and Security: Challenges for the Rich Countries and the World // Global Competitiveness Report 2004-2005 / M.E Porter, K. Shvab, X. Sala-I-Martin, A. Lopez-Claros. – N.Y., 2004. – October.

Подано до редакції 05.11.2005 р.